

РЕЦЕНЗИЯ

От проф. д-р Йоланда Константинова Зографова-Драганова, Институт за изследване на населението и човека, БАН, за придобиване на научната степен „доктор“ по професионално направление (3.2. Психология), с кандидат Веселина Христова Къдрева

Дисертационният труд на докторант Веселина Къдрева на тема „Морална преценка и емоции: изследвания с помощта на био-показатели“ е посветен на проблеми, създаващи повод за множество проучвания и дискусии в сферата на психологията и на гранични с нея научни клонове. Въпросите около ролята на емоциите и на рационалните процеси върху моралната преценка, върху избора между различни морални дилеми са значими за развитието на научното познание в една нелеко за обективни анализи, поле. Същевременно подобни търсения са релевантни и от научно-приложна гледна точка на фона на сложната динамика в съвременните човешки отношения и разширяването на толерантността при морални избори от различен характер на индивидуално, на групово и общностно равнище.

С така поставена тема и проблем в сфера на експериментални подходи в изследванията на моралната преценка в рамките на парадигма на морални дилеми, дисертантката приема трудно предизвикателство да провери изводите на една утвърдена теория като Двупроцесната теория за моралната преценка на Greene и колектив. Разбира се, съществува и база с немалко критично насочени експериментални и аналитични опити в тази научна област, но независимо от този факт, а и поради съществуващите критики, задачата е още по-сложна. Рисковете са да се попадне в повтаряне на широко известните експерименти върху морални дилеми като „Дилема на вагонетката“ и др., въпреки че репликациите, които довеждат до нови открития са ценни и подпомагат развитието на научното психологическо познание.

Структурата на дисертацията е развита в 10 части, които не са определени ясно дали са глави на труда, но в тях са включени и въведението, и приносите, които не би могло да се наричат глави, Би трябвало да е

структурирана по-ясно още в самото съдържание. В първите няколко части (2-ра, 3-та, 4-та) са представени теоретичните подходи в полето на изследванията на моралната преценка. Авторката компетентно, с дълбоко познаване на проблематиката, но и с критична позиция анализира state of art като не са пропуснати както концептуалните подходи, така и видовете емпирични изследвания. Особено място е отделено на базисната теория и произтичащите от нейните принципи експериментални проучвания - Двупроцесната теория за моралната преценка. Според теорията, утвърждаваща ролята на две основни действащи системи – интуитивна и рефлексивна, в ситуации на морална преценка на преден план излиза регулативната сила на емоциите.

В теоретичния раздел са представени изследвания върху фактори, най-често проучвани във връзка с емоциите, съпътстващи моралната преценка – напр., наличие на физически контакт при нанасяне на вреда, като са разгледани и фактори, оказващи влияние при морален конфликт, но по-слабо проучвани.

Дискусиите около критериите при морални избори, които са с класически произход във философските теории, и рефлектират както в съвременни философско етични подходи, така и в психологическото познание, продължават добре познатата дилема – дали последиците от едно действие или принципите, които го мотивират, да бъдат критерий за морални разсъждения и оценки. Самата дилема с вагонетката, както отбелязва и докторантката, произлиза от търсения в сферата на философското познание. Широко известни са идеите и императивът на Кант и неговите последователи относно задължителния универсален характер на моралността – моралните принципи са абсолютни и не могат да приемат различни трактовки според ситуацията. За разлика от тази императивност, разпространена е и утилитарната теория за моралната преценка, при която, както отбелязва Къдрева, когато има възможност за получаване на обща полза за групата, за общността, тя е морално допустима.

В част от теоретичния раздел е отделено внимание за конкретен анализ на включваните различни фактори в изследванията в сферата. Това е много полезна, отлично написана в детайли, част, тъй като така авторката си осигурява ясен път към изясняване на собствените изследвания и

включените фактори в специфични взаимосвързки, като се открива така да се каже собствена ниша в изследователската проблематика.

Дисертационната работа е базирана ясно на експерименталните изследвания на Greene и колеги, чиято теория и спецификите на експериментите са представени в детайли. Разгледани са както проучванията, продуцирани от теорията, така и критиките и откривани от различни автори непотвърдени влияния на емоциите върху моралната преценка. Всъщност посочените две когнитивни системи от авторите на теорията отразяват две основни страни в психичната регулация и не би могло да се каже, че само по себе си утвърждаването на несъзнаваните процеси под форма на преживяване и интуиция и съзнателните рационални разсъждения представят нещо ново, тъй като това са базисни положения в психологичната наука. В крайна сметка експерименталната трактовка и насочеността към водещата роля на емоциите са в основата на търсения и проверки на реалното им място при моралната проверка. В тази посока и там са приносните аспекти на дисертацията, в която авторката изгражда ясен експериментален дизайн, с прецизно проведени процедури и оригинални постигнати резултати.

Експерименталната част в дисертацията обхваща три основни експеримента, в два от които се съдържат класически казуси като Дилемата на вагонетката в различни конкретни случаи, пред които са поставени респондентите в своите избори и морални преценки. В третия експеримент са индуцирани емоционални състояния – забавление, отвращение, страх и тъга, с целта да се провери влиянието им върху моралната оценка.

Критиката на експерименталната продукция на Двупроцесната теория е провокирана от посочените в труда недостатъци като „липса на систематичен контрол на стимулите, неотчитане на единични стимули, неотчитане на допълнителни фактори, недостатъчна различимост на спецификата на емоционалния отговор при дилемите“. И въпреки, че детерминиращата роля на емоциите е доказвана в различни експерименти, е и дискуссионно, както посочва Къдрева, дали и доколко е определено и ясно мястото им при „концептуализация на стимула, при интерпретация на зададен въпрос“ и др.

В отделна част е направено обобщение и е представен общия план на експериментите. Те са разказани обстойно, данните са обработени с релевантни статистически методи и са представени коректно, вкл. в графичен формат. Освен представените ситуации на морални дилеми много съществен факт е това, че са включени биопоказатели, като чрез модерна апаратура са измервани кожната проводимост - индикатор за емоционалния интензитет, проследявани са погледа при четене и времето, което лицата отделят при отговорите. В целта на първия експеримент е да се проучат основните манипулирани фактори (физически контакт, неизбежност на смъртта, инструменталност на нанесената вреда) в тяхното влияние върху моралните преценки. Получени са някои сходни, но и някои различни резултати от очакванията и спрямо Двупроцесната теория. Различните данни са относно факта, че повече емоции се свързват с фактор „без физически контакт“ в четената дилема, в сравнение със ситуацията, включваща физически контакт. Отчетени са влияния на този фактор, но и на неизбежността на смъртта. Независимо, че това наистина са интересни резултати, анализът би трябвало да потърси повече и по-широки обяснения от гл. т. на социални норми, възгледи на респондентите, Всъщност задавания при всички ситуации въпрос „Допустимо ли е да се действа по описания начин?“ засяга нормативен аспект, а когато въпросът е зададен за личното участие на субекта, т.е. неговото участие в подобни действия, свързани с пожертване на друг човек, най-вероятно става дума за интернализирани нормативни принципи и убеждения. Дисертантката посочва, че е вероятно вместо емоции, да се развиват рационалните разсъждения, но това би могло да се докаже. Ако например, експерименталният дизайн включва и интервю или въпросник, попълван от всеки участник за разкриване на усещанията, възгледите, моралните убеждения и дори равнището на морално развитие. Разбира се, това е една препоръка за възможни бъдещи изследвания. В тази връзка са правомерни и допусканията на докторантката за възможността ефектите да се дължат на рационални разсъждения, а не на емоционални преживявания.

След втория експеримент са потвърдени ясно влиянията на факторите физически контакт и неизбежност на смъртта върху моралните преценки и при формулировки в трето лице. Не е отчетено влияние върху

емоционалния интензитет и се допуска, че преценката може да е различна при различни ситуации и да не се повлиява от емоциите. Тези данни са особено важни, тъй като така се отваря възможност за по-различно развитие на теоретичното познание в тази област, което е и важен принос на представения труд.

Третият експеримент с индуцирани емоционални състояния показва интересни влияния особено на включеното състояние - забавление, при което се оказва, че всъщност като резултат се повишава чувствителността в лицата спрямо негативни преживявания и според анализа на докторантката, намаляват отговорите „допустимо“. С други думи, може да се каже, че въвеждане на по-леки, забавни емоции не „отпуска“ личностовата отговорност за вземане решение при морална дилема. Дали това не подсказва подбудено неприятно вълнение поради контраста – тук могат да имат едновременно роля когнициите и емоциите. При това изследване са интересни и значими и данните от задаваните въпроси за оценка на вината, както и за представността. Те дават насока към конкретни бъдещи изменения в този род изследвания, изяснявайки по-реалистично мястото на емоциите и на рационални разсъждения и принципи на личността.

В крайна сметка, в обобщението на експерименталната работа се прави извода, че не са доказани принципите на Двупроцесната теория, а обратно, че доминират рационални оценки и принципи.

За някои препоръки и бележки вече стана дума при обсъждане на съответните части на дисертацията. Тук по-скоро бих предложила размисъл по отношение на включването пряко на категории като „морална преценка“ още в инструкцията на субектите. Такова пряко насочване към моралността би могло да засяга деликатни личностни виждания и усещания, нагласи, които биха попречили на реални поведенчески отговори и дори да предизвика защитни реакции. Или иначе казано въвеждане в ситуации, засягащи чувствителни теми, особено свързани с нравствени, с етични норми, принципи, към които се придържа индивидът, както и общността, към която принадлежи, предизвиква вътрешни колебания, диалози и себе-оправдаване или себе-осъждане за едно или друго решение. Естествено реалната ситуация би била далеч по-драматично изискваща личностен отговор, но и при четене на подобни дилеми и ограничен избор за решение

е много вероятно да протичат различни мисловни процеси по посока на невъзможност човек да приеме себе си в ролята на причиняващ смърт другиму, независимо от възможността да бъдат спасени няколко други животи. Интересно би било да се включи методика, изследваща какви други възможности виждат изследваните лица, напр. като търсене на начин да предупредят вербално трето лице, което да реагира бързо и това да промени ситуацията. При положение, когато човек е наблюдател, а не част от ситуацията или от групата, включена в дейност, регулацията на неговото поведение е различна, в сравнение с позиция като член на групата.

Положителен е фактът, че докторантката посочва ограниченията на изследванията и вижда в бъдещи подобни да въведе съответни промени по отношение извадки, промяна в стимулния материал и др. От друга страна, както бе отбелязано по-горе, добре е да се търсят подходи със смесени методи – количествени, качествени, експериментални, което ще развие и обоснове още по-добре идеите, до които е достигнато в труда.

Цитирани са релевантни източници, почти само на латиница. Авторката познава в дълбочина постиженията и развитието на дискутираната област.

Приносите на дисертационния труд описват в детайли действителните постижения на Къдрева. Бих препоръчала да бъдат формулирани по-скоро по посока и с акцент върху моделите на отговори от страна на изследваните лица при добавяне и прецизиране на фактори, съществени при изборите в ситуация на морални дилеми. По-конкретно, не би следвало да се включват в рамките на приносите самите провеждани изследвания, а постиженията в областта на резултати и изводи от теоретичните и експериментални изследвания. Но независимо от формулирането им, научните приноси на дисертационния труд са безспорни.

Авторефератът отразява основните части на дисертацията - теоретична част като цяло, както и експериментите, проведени от дисертантката. Би могло да бъде още по-точно отразяващ цялостното съдържание на работата.

Очевиден е собственият принос на Веселина Къдрева за провеждане на експерименталните изследвания, както и личната научна ангажираност с

проблематиката. Самият факт, че тя има немалко публикации, от които повечето в обсъжданата сфера, публикувани на английски, в т.ч. в реферирани научни списания, доказва, че Къдрева е с траен научен интерес, експериментаторски опит и с ясна перспектива да продължава своето научно развитие.

На базата на безспорните достойнства на докторската дисертация, както и на приносите, на ясната научна самостоятелност и компетентност, убедено предлагам на уважаваното Научно жури да гласува за придобиването научната и образователна степен „доктор“ на Веселина Къдрева.

08.08.2023 г.

Рецензент:

Проф. Й. Зографова